

The Functionality of Mosque-Centered and Religious Official-Supported Social Services in Times of Societal Uncertainty

M. Bekir Gültekin^{1,a,*}

¹Presidency of Religious Affairs, Expert Preacher, Ankara/Yenimahalle, Türkiye,
*Corresponding Author

ARTICLE INFO

Research Article

Received : 03-10-2022
Accepted : 08-06-2023

Keywords:

Social Uncertainty
Mosque
Religious Official
Religious Coping
Social Service

ABSTRACT

Uncertainty situations can occur in individual and social life due to various reasons. Decreased foresight about the future, a state of lawlessness, anomie, and loss of continuity are indicators of uncertainty. This study evaluates social uncertainty situations in two main categories. The first category consists of uncertainties generated by the modern and postmodern lifestyle, which are felt to a lesser extent and have milder effects due to their gradual formation over a long period. The second category includes uncertainties that arise from sudden and extraordinary events such as disasters, pandemics, and earthquakes, which have more pronounced, rapid, intense, and traumatic effects. In uncertain situations, individuals resort to different coping mechanisms. One of the most effective coping mechanisms is religious coping. It is believed that mosques, which occupy a central place in the religious social life of Turkish society, and the religious officials serving in these mosques can play a significant role in religious coping. This study focuses on the functionality of social service activities of mosques and religious officials in religious coping in the face of social uncertainties.

Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, (1): 23-30, 2023

Toplumsal Belirsizlik Durumlarında Cami Merkezli ve Din Görevlisi Destekli Sosyal Hizmetlerin İşlevselliği

MAKALE BİLGİSİ ÖZ

Araştırma Makalesi

Geliş : 03-10-2022
Kabul : 08-06-2023

Anahtar Kelimeler:

Toplumsal Belirsizlik
Cami
Din Görevlisi
Dini Başa Çıkma
Sosyal Hizmet

Farklı sebeplere bağlı olarak bireysel ve toplumsal hayatta belirsizlik durumları yaşanabilmektedir. Geleceğe dair öngörünün azalması, kuralsızlık hali, anomi ve sürekliliğin kaybolması belirsizlik durumlarının belirtilerindedir. Bu çalışmada toplumsal belirsizlik durumları iki temel kategoride değerlendirilmiştir. Bunlardan birincisi, içinde yaşanılan modern ve postmodern hayat tarzının ürettiği ve oluşumunun uzun bir sürece yayılmasından dolayı etkilerinin daha az ve hafif hissedilebildiği belirsizliklerdir. İkincisi, afetler, salgın hastalıklar ve depremler gibi ani gelişen olağandışı olaylara bağlı olarak gelişen, etkileri de daha belirgin, hızlı, şiddetli ve travmatik olabilen belirsizlik türleridir. Belirsizlik durumlarında insanlar farklı başa çıkma yollarına başvururlar. Başa çıkma yollarından en etkili olanlarından biri dinî başa çıkmadır. Türk toplumunda dinî sosyal yaşamın odağında yer alan camiler ve bu camilerde görevli olan din görevlilerinin, dinî başa çıkmada önemli bir rolü olabileceği düşünülmektedir. Bu çalışmada, toplumsal belirsizlikler karşısında başa çıkma yollarından biri olan dinî başa çıkmada cami ve din görevlisinin sosyal hizmet faaliyetlerinin işlevselliği üzerinde durulmuştur.

^a m.bekirgultekin@hotmail.com

^{id} <https://orcid.org/0000-0001-5171-7974>

Giriş

Birey ve toplum hayatında geleceğe dair öngörülerin azalması oranında belirsizlik hali ve duygusu gelişir. Geleceğe dair öngörünün artması ile belirsizlik hali arasında ters bir orantı vardır. Biri arttığında diğeri azalır. Gelecekle ilgili tasavvurda istikrar ve düzen fikrinin yerleşmesi nispetinde endişe ve korkulardan uzak huzurlu bir hayat yaşanırken, belirsizliğin artması nispetinde de korku, endişe ve panik halleri yaşanmaya başlar.

Günümüzde toplumlar birçok yönüyle belirsizlik halini yaşamaktadır. Bu belirsizlik hallerini temelde iki kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlardan birincisi, modern ve kabul gören genel yaklaşıma göre onun devamı mahiyetinde varlığını sürdüren postmodern yaşam biçiminin ürettiği belirsizliklerdir (Giddens, 1994; Bauman, 2003). Bunlar, hayatın tüm süreçlerine yayılan, etkisi daha az ve hafif hissediliyor olsa bile üstesinden gelinmesi ve aşılması gereken belirsizlik biçimleridir. İkincisi ise toplum üzerinde etkileri daha sert, belirgin ve yoğun bir şekilde hissedilen olaylara bağlı olarak ani bir şekilde ortaya çıkan salgın hastalıklar, depremler, savaşlar ve benzeri travmatik etkiler oluşturan belirsizliklerdir.

Her iki belirsizlik halinde de böyle zamanlar için var olması beklenen işlevsel toplumsal mekanizmaların hazırlıklı bir şekilde devreye girmesi ve sorunların üstesinden gelmesi önem arz etmektedir. Ortaya çıkan birçok toplumsal sorunun üstesinden gelmede oldukça fonksiyonel olan dinî başa çıkma yöntemi, ilk akla gelen ve başvurulan çözüm yollarından biridir. Müslümanların hayatı açısından düşünüldüğünde de huzur, güven ve esenlik veren tabiatıyla İslam dininin sorunlarla baş etmede güçlü bir hakikat olduğu görülmektedir.

Camiler; her mahallede yer alan, kadim kültürel yapının önemli bir parçası olan ve güçlü kurumsal yapılarıyla toplumun geneli tarafından kabul gören kutsal mekanlardır. Camilerin kendine özgü bir anlam dünyası vardır. İnsan hayatına dokunmak ve insanlara rehberlik etmek için görevlendirilmiş din görevlileriyle birlikte camilerin oluşturduğu ahenk, ortaya çıkabilecek her türlü toplumsal belirsizlikleri ve bu belirsizliklerin üretebileceği gerilim, korku ve endişeleri gidermede önemli bir işleve sahip olduğu düşünülmektedir.

Toplumsal Belirsizlik Durumları

Toplumsal belirsizlik durumları, yukarıda da işaret edildiği gibi bu çalışmada iki temel kategoride ele alınmıştır. Birincisi: Toplumsal yapıda genel ve uzun vadede oluşan toplumsal belirsizlik durumlarıdır. Bu belirsizlikler, içinde yaşanan çağın toplumsal yaşam tarzının ürettiği ve insana adeta kendini dikte ettiği olgulardır. Belirsizlik hallerinin oluşması uzun bir sürece yayıldığı için etkisi daha az ve hafif hissedilebilmektedir. Günümüzde dünya genelinde egemen olan modernite ve onun devamı niteliğinde kabul edilen postmodern yaşam tarzı bu türdeki belirsizliklerin ortaya çıkmasının temel sebepleridir. İkincisi ise, ani gelişen olağandışı olaylara bağlı olarak, toplumsal belirsizliğin daha yoğun, şiddetli ve travmatik ruh haletlerinin yaşanmasına sebep olduğu belirsizlik türleridir. Afetler, salgın hastalıkları, savaşlar ve depremler gibi olayların yol açtığı bu kategorideki belirsizlik hallerinin bireysel ve toplumsal etkileri daha ani, sarsıcı ve yıkıcı olabilmektedir.

İster uzun bir sürece yayılan yavaş yavaş etkisini hissettiren belirsizlik durumlarında olsun ister olağanüstü olaylarla aniden gelişen belirsizlik durumlarında olsun, Müslüman bir toplumda bu belirsizliklerle başa çıkmada ve bunların giderilerek anlamlı bir dünya inşasında cami ve din görevlilerinden beklenen fonksiyonların ne ölçüde yerine getirildiği üzerinde durulması gereken önemli bir konudur. 1990'ların sonrasında Marmara bölgesinde yaşanan depremlerde, 2020 yılının başlarında ortaya çıkan Covid-19 salgınında ve yakın zaman Kahramanmaraş bölgesinde yaşanan yıkıcı depremde cami ve din görevlilerin ne tür görevleri üstlendikleri/ üstlenebilecekleri ve bunları ne ölçüde yerine getirildiği kamuoyunda çokça tartışılmıştır.

Bu çalışmada, özellikle her biri kendine özgü belirsizlik durumlarını ortaya çıkaran ve bugün artık bitmiş süreçler olarak değerlendirilebilecek Marmara depremleri ve Covid-19 salgını merkeze alınarak bu tür belirsizlik durumlarında cami ve din görevlilerinin sosyal hizmetlerinin işlevselliğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra modern hayatın ürettiği bireysel ve toplumsal belirsizliklerle başa çıkmada cami ve din görevlilerinin rolü üzerinde de durulmuştur.

Bu çalışmada imkân ölçüsünde konuyla ilgili mevcut literatürden ve yapılan çalışmalardan yararlanılmıştır. Elde edilen verilerin analizi yapılarak ve yorumlanmıştır. Betimlemelerle durum tasviri yapılarak sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Genel anlamda belirsizlik durumunun toplumsal yansımaları tarif eden ilk ve en önemli sosyolojik kavramsallaştırmalardan biri anomidir (Durkheim, 2013). Anomi normsuzluk-kuralsızlık hali olarak tanımlanmıştır. Anomi ve toplumsal belirsizlik birbirleriyle sıkı ilişkilidir. Belirsizlik anominin ortaya çıkmasına, anomi de belirsizliğin artmasına sebep olur. Bir toplumda dinin zayıflaması veya işlevselliğinin azalması ile toplumda dinin sağladığı dayanışma, konsensüs ve kollektif bilincin zaafa uğrayacağını, buna bağlı olarak toplumsal ahlakın zayıflayacağını ve bu durumun kaosa (anomi)'ye sebep olacağını belirten Durkheim (Taş, 2020, s. 448), bu kavramı başka toplumsal durumlar için de ilk defa kullanan sosyolog olmuştur. Özellikle toplumsal iş bölümünün kuralsız olduğu ve dayanışmayı sağlayamadığı durumlar için anomik iş bölümü tanımlaması yaptığı gibi (Sağlık, 2019, s. 472,474), ekonomik, politik ve kurumsal kriz dönemlerinde yaşanan intihar olaylarından örnekler vererek bu intiharları da kuralsız (anomik) intihar türü olarak tanımlamıştır (Durkheim, 2013, s. 241-284). Ancak Durkheim, örneğin toplumun mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş yaptığı süreçte ortaya çıkan anomiyi geçici bir durum olarak görürken Merton anomiyi bir geçiş dönemi sorunu olarak görmeyip özellikle modern toplum, toplumsal yapı ve kültürel değerler bağlamında devamlılık arz eden bir durum olarak değerlendirmektedir (Can, 2004, s. 96,99,100).

Toplumsal belirsizliği ve onun yol açtığı anomi hallerini modern ve postmodern toplumun temel bir sorunu olarak görmek mümkündür. Anomi, bireyin ve toplumun hayatında güvensiz, kaygı, korku ve endişe verici bir yaşama yol açmaktadır. Günümüzün yaşayan en önemli sosyologlarından kabul edilen, modern ve post modern

süreçlerle ilgili önemli değerlendirmeleri olan Anthony Giddens'a göre, modern hayatın hızlı değişiminin oluşturduğu "süresizlik" (Giddens, 1994, s. 12-14), post modern hayata geçişle birlikte "kesinlik" in hiçbir şekilde bilinmeyeceği düşüncesine evrilmesiyle birlikte, bütün bu süreçler güvensizlik halini oluşturur (Giddens, 1994, s. 47). Yani geleceğe dair süreklilik algısının yitirilmesinin oluşturduğu kesinlik beklentisinin kaybı, netice itibarıyla güvensizlik duygusunu tetikler. Öyle ki "Modernliğin Sonuçları" kitabında baştan sona modern ve post modern yaşamın barındırdığı güvensizlik, tehlike ve risk durumları üzerinde durmaktadır (Giddens, 1994). Dolayısıyla belirsizliğin yol açtığı ve ilişkili olduğu önemli bir hal de güvensizlik halidir.

Modernlik ve postmodernlikle toplumsal belirsizlik arasındaki ilişki, Zygmunt Bauman'da daha belirgindir. Modernlik ve Müphemlik adlı çalışmasında (Bauman, 2003) ve diğer eserlerinde geniş bir şekilde bu konu üzerinde durmaktadır (Gücenmez, 2022). Ona göre belirsizlik, korku kavramı ile doğrudan ilişkilidir ve her zaman insan doğasının bir parçası olmuştur. Postmodern hayat ve küreselleşmenin oluşturduğu belirsizlik ise içinde barındırdığı güvensizliğe ve endişeye rağmen özgürlük ve fırsat alanları da barındırmaktadır (Gücenmez, 2022, s. 216,217,229). Ancak her ne olursa olsun sürekli toplumsal depremlerin ve değişimlerin yaşandığı, belirsizliklerle dolu, birey ve toplumun kendini güvensiz ve kaygılı hissettiği bir çağda yaşadığımız genel kabul gören bir durumdur (Bozkurt, 2011, s. 211,349). Bu yönüyle de belirsizlik ortamı insanda korku, endişe ve panik duygularını tetikler.

Esasında modernliğin ortaya çıkış noktası düzen fikrine dayanmaktaydı ve belirsizliğe tahammülü yoktu. Ancak gelinen noktada bu ölçüde belirsizlik sebebi olması onun bir paradoksu olarak değerlendirilmektedir (Kahraman, 2016, s. 395). Zira modernleşmenin ilerlemeciliği ile geleneksel dünyanın barındırdığı ölçülemeyen, kesinliği olmayan ve göreceli kabul edilen başta din olmak üzere diğer bütün kültürel unsurların zamanla kaybolacağı, bunun yerine modern rasyonalitenin oluşturacağı daha belirgin ve ölçülebilir kurumların ikame edileceği varsayımına dayanmaktaydı. Ancak yaşanan süreçte ve gelinen noktada bu beklenti gerçekleşmediği gibi dine, manevi ve kültürel birçok kuruma ihtiyaç duyulur hale geldi (Aktay & Köktaş, 2007, s. 331-334).

Modernite kurumlarının, geleneksel değerler sistemini sarsmasıyla ve itibarsızlaştırmasına karşı yerine yenisini koyamamasıyla geleneğin sağladığı güvenli dünyadan bireyi ve toplumu mahrum bırakmıştır (Çiftçi, 2002, s. 53). Ancak o, geleneksel değerleri tamamıyla ortadan kaldırmadığı gibi başta din olmak üzere farklı biçimde dahi olsa onların yeniden canlanmasına da engel olamamıştır (Giddens, 2010, s. 245).

Olağandışı bir şekilde gelişen olaylara bağlı olarak ortaya çıkan ikinci tip belirsizlik halinin oluşum hızı, şiddeti, etkisi ve diğer birçok yönü yukarıda belirtilen ve stabil denilebilecek belirsizlik hallerinden farklıdır. Zira olağanüstü şartlarda, gündelik hayatın rutin kalıplarını altüst eden, karmaşık, stresli, gerilimli ve bunalımlı bir ortam oluşur (Okumuş, 2008, s. 33). Bireysel ve toplumsal yaşamda ciddi belirsizliklerin olduğu bu şartlarda alınacak olan tedbirlerin de olağanüstü etkilere sahip olması beklenir (Bilgin, 2017, s. 43).

1999 yılında yaşanan Marmara depreminin o dönemde gazetelere yansıma biçimine bakıldığında, insanların yaşadığı olumsuz ruh halinin dehşet, can pazarı, çaresizlik, felaket gibi ifadelerle dile getirildiği görülmektedir. Korku ve panik halinin dışı vurumu olarak bölge halkının uzun süre parklarda ve arabalarda yaşamlarını sürdürdükleri görülmüştür (Kolukırık & Tuna, 2009, s. 290-292). Depremin oluşturduğu etki insanların günlük deneyimlerinin çok ötesindedir. Zira ani gelişen, sorunların oluşmasına, kayıpların yaşanmasına sebep olan ve önceden kestirilemeyen böyle bir olayın oluşturduğu çaresizlik duygusuyla baş edilmesi zor bir durumdur (Kula, 2002, s. 234).

Salgın hastalık, sel, kasırga gibi doğal afetlerde ve doğrudan insan kaynaklı savaşlar ve nükleer afetler gibi başa çıkılması zor diğer olaylarda da benzer durumlar ortaya çıkar. Üstelik savaşlar, depremler ve kıtlık gibi afet durumları toplumsal hafızaya adeta kazınır (Kaynak, 2016, s. 446). Hafızada yer edinen bu olumsuz durumlar hatırlandıkça beraberinde o günlerde yaşanan güvensizlik, belirsizlik, korku ve endişe halleri de yeniden canlanmış olur.

Bütün afet durumlarında zamanında alınan tedbirler ve sorunların erken çözülmesi, afetin sebep olduğu belirsizliklerin derinleşmesini önler (Kolukırık & Tuna, 2009, s. 295). Bir toplumun afetler karşısında verdiği tepkiler onun kültürüyle yakın ilişkili olduğundan, afetlerin ortaya çıkardığı belirsizliklere bağlı oluşan güven kaybı, korku ve endişelerle başa çıkmada o kültürel yapıya uygun oluşturulacak senaryolara başvurulması yerinde bir yaklaşım olacaktır. Buna göre sorunlarla başa çıkmak için afetlerin ortaya çıktığı dönemlerde toplumun kültürel değerlerinin ve inanç ilkelerinin yeniden hatırlanmasının, akıllıca bir yaklaşım olacağını söylemek mümkündür (Fırıncı, 2021, s. 76). Toplumsal belirsizlik karşısında insanların sıklıkla başvurduğu ve en etkili başa çıkma yollarından biri olan dinî başa çıkma konusu bu çerçevede üzerinde durulması gereken önemli bir husustur.

Toplumsal Belirsizlik Durumlarına Karşı Dinî Başa Çıkmanın Fonksiyonelliği

İnsanoğlu yaşamı boyunca birçok olumsuzluklarla karşılaşır. Bu olumsuzlukların üstesinden gelebilmek ve kontrolü elinde tutabilmek için çaba gösterir ki bu çabalar başa çıkma kavramıyla ifade edilmektedir (Okan, 2021, s. 363-364). Belirsizlik durumlarının yol açtığı güvensizlik, korku, panik ve endişe gibi duygulardan kurtulmak ya da bu duyguların etkisini en aza indirerek hayatı sürdürülebilir bir düzeye çıkarmak için başa çıkma yollarını aramak bir ihtiyaç haline gelir (Koç, 2019, s. 51).

Başta çıkma yöntemlerinden en etkili olanlarının başında dinî başa çıkma olduğu görülmektedir (Gürsu & Bayındır, 2021, s. 187). Din, olağanüstü zamanlarda risk algısını azaltan, yaraları saran ve acıları hafifleten güvenli bir sığınak olabilir. Farklı ve etkin dinî motivasyon araçlarının kullanılmasıyla başarılı sonuçların elde edilmesi mümkündür. Özellikle bireysel tercihler ve fiili durumlar dikkate alınarak gerçekleştirilen kontrollü dinî yönelimlerin anlam üretme potansiyeli ve işlevselliği daha fazladır (Çapcıoğlu, Pandemi, Post-Pandemi ve Yeni Dindarlık Modelleri, 2020, s. 82-85).

Okan, Covid-19 sürecinde yaşadıkları olumsuz duyguları ve bu olumsuz duygulara karşı ne tür başa çıkma tarzlarını kullandıklarını ortaya çıkarmak amacıyla lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim gören öğrenciler hakkında yaptığı araştırmada, başlarken herhangi bir başa çıkma tarzını öne çıkarmadığı halde dinî başa çıkma türünün en fazla başvurulan başa çıkma yöntemi olduğunu araştırmada tespit etmiştir (Okan, 2021, s. 369-376). Kula da depremedeler üzerinde yaptığı araştırmasında depremedelerin %76 oranıyla ile en fazla dinî başa çıkma yollarına başvurduğunu tespit etmiştir (Kula, 2002, s. 242-243).

Dinî başa çıkma ile ilgili en ilginç sonuçlardan biri de Covid-19 hastalığını geçiren sağlık çalışanlarının başa çıkma sürecinde din ve maneviyatın rolünü araştıran Gürsu ve Bayındır'ın araştırmasında ortaya çıkmıştır. Katılımcılardan 16'sının kendisini dindar, 12'sinin az dindar, 2'sinin ise dindar olmadığı şeklinde tanımladığı araştırmada, katılımcıların hemen hepsi hastalık süreci esnasında duaya başvurduğunu ifade etmiştir. Katılımcıların %12'si, hastalık sürecinden önce günlük namazlarını kılmadığı halde hastalık süreciyle birlikte namaz kılmaya niyet ettiğini ya da ilk günlerden itibaren kılmaya çalıştığını belirtmiştir. Yine katılımcıların hemen hepsi, hastalık sürecinde dinî-manevi herhangi bir pratiğe müracaat etmenin yararlı olacağını belirtmiştir (Gürsu & Bayındır, 2021).

Çapcıoğlu da 2020 yılında başlayan koronavirüs (covid-19) salgını karşısında insanların üç tip başa çıkma yolunu geliştirdiğini tespit etmektedir. Bunlardan birincisi, pandemi şokunun etkisiyle kaygı, suçluluk/ceza, inkâr ve öfke gibi psikolojik reaksiyonlar karşısında bireysel kontrol odağına güven, sevgi, umut ve sabır gibi olumlu duyguları yerleştirebilenlerin bu özellikleri zayıf olanlara göre süreci daha başarılı bir şekilde yönettiğidir. İkincisi, yaşam kontrolünü elinde bulundurabilenlerin, korku atmosferini aşarak, sürecin kontrolünü dış kontrol odaklarının elinden kendi denetimi altına alabilmesidir. Bunu başarabilenler içinde bulunulan korku atmosferini aşabildikleri gibi ailelerine ve arkadaş çevrelerine de olumlu katkıda sağlayabilmektedir. Üçüncüsü de kendi kabiliyetleriyle yeni duruma uyum sağlayabilenlerin, sosyal çevrelerine ve kamu otoritesine güvenerek birlikte bu sorunun üstesinden gelebileceklerine inanmalarıdır (Çapcıoğlu, Pandemi Süreciyle 'Başa Çıkma'ya Yönelik Stratejiler, 2020).

Dinî başa çıkmanın fonksiyonelliği ile ilgili benzer sonuçların sadece ülkemizde sınırlı olmadığı, insanlar için dinî başa çıkma yollarına başvurmanın genel bir eğilim olduğu, dünya genelinde yapılan araştırmalarda elde edilen verilerle de desteklenmektedir (Çapcıoğlu & Kaya, 2021, s. 47).

Zorluklar ve çaresizlikler karşısında insan fitratında var olan inanma ve bir tanrıya sığınma duygusu uyanır. Genelde bolluk ve rahatlık zamanları, bu fitratın ortaya çıkmasını engeller ve insanın inanma ve sığınma doğasını baskılar. Tekrar insanın başı sıkıştığında yeniden inandığı ve güvendiği üstün bir güce sığınma ihtiyacı ortaya çıkar (Kasapoğlu, 2005). Kur'an'ı Kerim'de insanoğlunun bu tabiatına açık bir şekilde işaret eden çok sayıda ayeti kerime vardır. Bunlardan birkaçını burada belirtmekte yarar vardır: "İnsana bir zarar dokundu mu, hemen içtenlikle Rabb'ine yönelerek duâ eder. Sonra (Allah) ona

kendisinden bir nimet verdi mi; önceden O'na yalvarmakta olduğunu unuttur da O'nun yolundan saptırmak için Allah'a eşler koşmaya başlar." (Zümer, 39/8) "İnsana bir darlık dokunduğu zaman, yanı üzere yatarken yahut otururken ya da ayakta iken bize yalvarır; ama onun darlığını açıp kaldırıncaya sanki kendisine dokunan bir darlıktan ötürü bize hiç yalvarmamış gibi hareket eder. İşte aşırı gidenlere, yaptıkları iş böylesine süslü gösterilmiştir." (Yûnus, 10/12) "Sizi karada ve denizde yürüten O'dur. Gemide olduğunuz zamanı (düşünün); Gemiler, içinde bulunanları hoş bir rüzgarla alıp götürdüğü ve (yolcular) bununla sevindikleri sırada, birden gemiye, şiddetli bir kasırga gelip de her yerden gelen dalgalar onları sardığı ve artık kendilerinin tamamen kuşatıldıklarını (bir daha kurtulamayacaklarını) sandıkları zaman, dini yalnız Allah'a has kılarak O'na şöyle yalvarmaya başlarlar: "Ant olsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, şükredenlerden olacağız." Ama (Allah) onları kurtarıncaya hemen yeryüzünde haksız yere taşkınlık yaparlar. Ey insanlar taşkınlığınız kendi aleyhinizedir. Sadece fani dünyanın zevkünden (başka bir şey elde edemezsiniz). Sonra bize dönersiniz, biz de size bütün yaptıklarınızı haber veririz." (Yunus 10/22-23)

Yukarıdaki ayeti kerimeler, insanın başına gelen zorlukların giderilmesiyle insanlardan bazılarının yeniden inançsızlığa döndüğünü ifade etmektedir. Bu durum, çaresizlik anındaki dinî uyanışın, dinî hayatın bütün yönünü ortaya koyamadığını, bu ani uyanışın dinî hayatın içselleştirilmesi için yeterli olamayabileceğini ortaya koymaktadır. Yüce Allah yine aynı ayeti kerimelerde, kendisini rahata kavuşturduğu kimsenin tekrar Rabbinin unutmamasını tutarsızlığı üzerinde onu düşünmeye çağırılmaktadır. Bununla birlikte insanlardan bazıları bu şekilde davranırken bir kısmının ise dinî uyanıştan sonra Allah'a inanmaya ve ona kullukta bulunmaya devam ettiğini şöyle ifade ediyor: "(Denizde) onları, gölgeler gibi dalgalar sardığı zaman, dini yalnız kendisine has kılarak Allah'a yalvarırlar. Fakat O, onları kurtarıp karaya çıkarınca içlerinden bir kısmı orta yolu tutar; bizim ayetlerimizi nankör gaddarlardan başkası inkâr etmez." (Lokman 31/32)

Dinî başa çıkma teorileri ile Kur'an-ı Kerim'in insanların zorluk karşısındaki tutumlarıyla ilgili beyanlarını birlikte değerlendirdiğimizde şöyle bir sonuç ortaya çıktığını söylemek mümkündür: İnsan zorluk karşısında dinî başa çıkma yollarına başvurur. Fitratında var olan inanma duygusu ortaya çıkar. Ancak fitratın uyanışı olarak tanımlanabilecek bu durum her insan için süreklilik arz etmez. Bazı insanlar din, inanç ve maneviyat açısından eski hallerine dönerken, bazılarında ise bu dinî uyanışın kalıcı olduğu görülmektedir.

Kur'an'ı Kerim'de Yüce Allah, insanların zor zamanlarında inanç konusundaki çelişkili fitri tutumlarını bir hakikat olarak belirtirken, bu çelişkilerin giderilmesini ve doğrulara yönelmeyi kolaylaştırıcı bir unsur olarak sosyal hayatta da inananların hem birbirlerine hem de bütün insanlara destek olmalarını, darda kalanın yardımına koşmalarını istemektedir. "İyilikte yardımlaşın" (Maide Suresi 5/2) buyuran Yüce Allah, içinde yaşanan zamanın ve mekânın gereklerine uygun bir şekilde her türlü sosyal yardımlaşmayı sağlamalarını tavsiye etmektedir. Kardeşlik, dostluk, ülfet, duygudaşlık, sempati, sevgi, ilgi ve yakınlık duyguları içerisinde maddi ve manevi

dayanışmada bulunmaya çağırılmaktadır (Aygün, 2021, s. 77-83). Belirsizliğin hâkim olduğu zor zamanlarda toplum tarafından bu çağırının gereğinin yerine getirilmesi halinde; sıkıntılı zamanlarında dinî başa çıkma yollarına başvurup bununla bir çıkış yolu bulanlar, daha sonra hem dine hem de topluma karşı şükran duygularıyla dinle olan bağlarını sağlıklı bir şekilde sürdürme imkanına sahip olurlar.

Topluma yönelik sosyal destek faaliyetlerinin maneviyattan uzak bir şekilde verilmesi telafisi zor eksiklikleri barındırır. Bugün gelinen noktada Batı'da bile sosyal hizmetlerin din ve maneviyattan arınmış bir şekilde sürdürülmesinin eksik olacağı görüşü kabul görmektedir. Batı'da artık sosyal hizmetlerde dinî ve manevi destek sağlanmaktadır (Ünal, 2021, s. 602-603). Türkiye'nin birkaç kurumunun ortaklığı ve desteğiyle Avrupa Birliği ülkelerinden Almanya, Finlandiya, İngiltere, Macaristan, Slovakya ve İspanya'da yürütülen sosyal hizmet faaliyetlerinin araştırıldığı bir proje çalışmasında, bu ülkelerin her birinin kendi potansiyellerini harekete geçirdikleri ve bu alanda büyük ilerlemeler kaydettikleri gözlemlenmektedir. Bu ülkelerde verilen hizmetlerde şu iki temel nokta dikkat çekmektedir: Manevi bakım ve rehberlik hizmetlerinin belirgin bir standarda kavuşmuş olması ve istihdam edilen kişilerin yüksek lisans veya doktora eğitimi seviyesinde yetiştirilmiş olmasıdır. Bunların yanı sıra örneğin Almanya'nın geleneksel değerlerinden ve İspanya'nın kiliseden dolayısıyla dinden büyük destek alması dikkat çekicidir (Gerek, 2016). Ülkemizde de uygulanabilirlik potansiyeli yüksek olan örnekliğiyle Macaristan'daki sosyal hizmet çalışmalarına bakıldığında, bu ülkede manevi hizmet vermek üzere ilahiyat fakülteleri bünyesinde altı yıllık eğitim veren bir uzmanlık bölümü oluşturulduğu görülmektedir (Çapcıoğlu & Çapcıoğlu, 2016). Buna göre sosyal hizmetlerde en büyük desteğin din ve maneviyattan alındığını söylemek mümkündür.

Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere topluma yönelik sosyal hizmetlerde dinden ve maneviyattan destek alınması hizmetlerin kalitesini artırmaktadır. Dinî kurum ve kuruluşların diğer kurumlarla birlikte sosyal hizmetlerde bulunması, toplumun her kesimine maddi ve manevi destek vermesi, toplumsal huzurun ve mutluluğun seviyesini artıracaktır. Nitekim bu konuda yapılan birçok araştırmada topluma yönelik dinî ve manevi hizmetlerin topluma pozitif katkılar sağladığı tespit edilmiştir.

İslam dinine göre Yüce Allah'ın kullarından istediği şey, dinî uyanıştan sonra dinî farkındalığın devam etmesi; doğru ve sağlam bir inançla kulların Allah'a yönelmesidir. İnsana gelince onun için bu farkındalığın devam etmesi, önemli ölçüde dinî uyanışından sonra dinî çevrenin kendisine neleri ve ne şekilde sunacağına bağlıdır. Burada özellikle kutsal mekân olarak camilerin ve camilerde din hizmetini yapan din görevlilerinin tutum ve davranışları, katkı ve destekleri önem arz etmektedir. Zira ülkemizde din ve din hizmeti denildiğinde, her vatandaşın içinde yaşadığı mahallede din hizmetinin temsili konusunda yetkili kılınmış Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sevk ve idaresi altındaki camileri ve burada görevli olan din görevlilerini, göz önünde bulunan ve kolayca ulaşabilecek kurumsal bir yapı olarak görmek mümkündür. Dolayısıyla din hizmetlerinde bütün toplumsal kesimlere en hızlı ve verimli şekilde ulaşılması açısından camiler ve din görevlileri, ülkemizin en kapsamlı ve güvenilir olması

beklenen kurumsal yapılarıdır. Bu kurumların öncülüğünde yapılan dinî ve sosyal hizmetlerin toplumsal belirsizlik ortamlarının ürettiği güvensizlik, endişe ve kaygı gibi sorunlarla baş etmede oldukça işlevsel olması beklenir.

Toplumsal Belirsizlik Durumlarının ve Yol Açtığı Olumsuzlukların Giderilmesinde Cami ve Din Görevlisinin Rolü

İnsan için bir dine inanma, her şeyden önce bir yaratıcıya güvenmedir. Diğer bir ifadeyle inanmak, bir kişinin üstesinden gelemediği sorunlar karşısında sorunları çözmeye iradesine sahip mutlak güç sahibi bir yaratıcının olduğuna güvenmektir. İslam dini açısından değerlendirildiğinde de her Müslümanın kadir-i mutlak olarak inandığı Yüce Allah'ın her sorununu çözebileceğine, derdine derman ve hastalıklarına şifa verebileceğine inanmasıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de; *"Allah size yardım ederse, artık size üstün gelecek hiç kimse yoktur. Eğer sizi bırakırsa, ondan sonra size kim yardım eder? Müminler ancak Allah'a güvenip dayanmalıdırlar."* (Al-i İmran, 3/160) buyurmak suretiyle, ikna edici bir üslupla Müslümanların tereddüt etmeden Allah'a güvenmeleri gerektiğini belirtmektedir.

Güçlü bir bilince ve bilgi düzeyine erişen bir Müslümanın teorik olarak içselleştirdiği güven duygusunu pratik hayatında hangi tutum ve davranışlarıyla göstereceği ayrı bir öneme sahiptir. Allah'ın evi olarak görülen camiler ve camilerin hizmetkarları olarak bilinen din görevlilerinin şahsında bu güven duygusunun somut tezahürlerinin ortaya çıkması beklenir. Zira din gerçekliğinin insan hayatına yansımada, dinî mekanlar, dinle ilgili şahıslar, dualar ve ibadetler etkin olan ana unsurlardır.

Toplumlar, kutsal mekanlarla oluşturdukları ilişkilerle kendi ahengini ve dengesini kurar ve sürdürür (Beşirli, 2007, s. 177). Özellikle acı, sıkıntı ve zorluk derecesi yüksek olağandışı olaylardan sonra kutsal mekanların değeri ve önemi daha da artar (Kaynak, 2016, s. 446). Müslümanlar için de camilerin en tabii ve belirgin özelliği, Allah'a ibadet ve topluma hizmet işlevi gören kutsal mekânlar olmasıdır (Onay, 2007, s. 259). Cami, iç ve dış mekanlarıyla ve icra ettiği bütün fonksiyonlarıyla Müslümanlara güven ve huzur veren, inananları birbirine yaklaştıran (Beşirli, 2007, s. 181), toplumun ortaya çıkabilecek sorunlarına el birliğiyle çözümler sunan mekanlardır. Hatta ibadet edenler için olduğu gibi ibadet etmeyenler için de cami, maneviyatın bir sembolüdür. İçinde birçok farklılıkları barındıran toplum için "biz" duygusunun gelişmesine vesile olan ve "Allah'ın evi" olarak tanımlanan müstesna bir mekandır (Ok, 2015, s. 108-114).

Zor zamanlarda ve olağanüstü durumlarda, kutsal bir mekân olarak camilerin işlevselliği daha da artmaktadır. Her mahalle hayatının odağında yer alan camiler, insanların sakin bir hayat yaşadığı güzel mutlu anlarında olduğu gibi güven ve huzur arayışında olduğu olağandışı durumların geliştiği zamanlarda da ilk hatırladıkları, sığındıkları ve kendilerini güvende hissettikleri mekânlar olduğu bilinmektedir.

Marmara depreminin olduğu ilk günlerden itibaren insanlar günlerce hatta haftalarca namaz kılmak ve dua etmek için kalabalıklar halinde camiye akın ettiği

belirlenmiştir (Gürsu & Bayındır, 2021, s. 186). Kuraklık zamanlarında yağmur duası için, cenaze olduğunda eşe, dosta ve akrabaya haber verip cenazenin kaldırılması için, farklı zorluklar karşısında maddi ve manevi destek aramak için caminin kapısı çalınır. Hemen her toplumsal kriz durumlarında, ihtiyaç duyulan fiziki mekanların yetersiz kaldığı durumlarda ilk akla gelen şeyin cami ve müştemilatından yararlanmak olduğu söylenebilir.

2020 yılında Covid-19 pandemisi sürecinde din görevlileri-cami-cemaat ilişkisinin araştırıldığı çalışmada toplum ve cami ilişkisinde ülkemizde birçok ilklerin deneyimlendiği görülmüştür. En dikkat çekici hususlardan biri, salgının yayılmasını önlemek ve bulaştırıcılığı azaltmak için ülke genelinde kapalı ve kalabalık mekanlarda bir araya gelmeyi kısıtlayan kuralların getirilmesinden dolayı, belli bir süre camilerde topluca ibadet edilememesinin, cuma namazının kılınmamasının toplum üzerinde oluşturduğu etkiydi. Bu süreçte camiye gitme konusunda toplumda şiddetli bir özlemin olduğu, bu özlemin duygusal kırılmalara sebep olduğu, cami müdavimleri için camiden mahrum kalmanın oldukça sarsıcı olduğu belirlenmiştir. Cami cemaati camiye rahatça gittikleri dönemin ne kadar değerli olduğunu, her zaman camiye gidemeyenler bile istedikleri zaman oraya gidebilme imkanına sahip olmalarının ne kadar kıymetli olduğunun farkına vardıkları tespit edilmiştir (Gültekin, 2020, s. 144). Pandemi süreci birey ve toplumda dinî coşkunun artmasına vesile olmuştur (Çapcıoğlu & Ağçoban, 2022, s. 177-178).

Cami merkezli ve din görevlisi destekli sosyal hizmet çalışmalarının önemi göz ardı edilse bile özellikle olağanüstü şartlarda bu hizmetlerin çok önemli kendiliğinden ortaya çıkabilmektedir. Örneğin; Covid-19 salgını sürecinde ülke genelinde kurulan Vefa Sosyal Destek Ekipleri şartların gerektirdiği bir yapılanma biçimi olarak ortaya çıkmıştır. Bu ekiplerin çalışmalarının ne kadar önemli olduğu yapılan saha çalışmalarında görülmüştür. Normal zamanlarda bile ihmal edilmiş dezavantajlı sosyal kesimlere bu ekiplerle ulaşıldığı, ihtiyaçlarının karşılandığı ve mutlu olmalarına vesile olduğu görülmektedir (Çapcıoğlu & Ağçoban, 2022). Pandemi sürecinde dinî ve sosyal hizmet alanlarında yeni fırsat alanları oluşmuştur. Örneğin, online olarak Kur'an derslerinin ve dinî bilgilerin verilmesinin gerekliliği ortaya çıkmış ve böylece dinî eğitimde yeni bir deneyim imkânı doğmuştur (Çapcıoğlu & Ağçoban, 2022, s. 176).

Müslümanların kutsal mekân olarak camilere duydukları ilgi, sadece oralarının fiziki yapısına duyulan bir ilgi olarak değerlendirilemez. Elbette fizikî yapıları itibarıyla her caminin ayrı bir özelliği, çekiciliği ve estetiği vardır. Ancak camilere ilgiyi oluşturulan esas unsur içinde yapılan ibadetler, dualar, hitabetler, sohbetler ve her türlü yardımlaşma ve dayanışma faaliyetleriyle inanan insanların eylemleridir. Başta din görevlileri olmak üzere camiyle ilişkili olan bütün insanlar arasındaki sosyal ilişkililerdir. Bütün bu faaliyetlerin odağında da din görevlileri bulunduğu için cami eksenli hizmetlerde din görevlilerinin rolü ve desteği esas belirleyici unsurlardan olmaktadır.

Din görevlilerinin cami eksenli hizmetlerdeki merkezi konumlarından dolayı ilgili alanda yapılan çalışmaların nerdeyse tamamında üzerinde durulan temel konu; din görevlilerinin başta cami müdavimi olan cemaatle olmak

üzere bütün toplumla kaynaşması ve sosyal faaliyetlerde bulunması yönündeki toplumsal taleplerdir (Beşirli, 2007), (Onay, 2007), (Tan, 2017). Nitekim din görevlileri çocuğa ad verme, sünnet, dünür gitme, nişan, nikah, asker uğurlama ve iş yeri açma merasimi gibi insanların mutlu anlarına iştirak edip bu mutluluklarını paylaştıkları gibi, evde veya hastanede hasta ziyareti, vefat edenler olduğunda cenazelerin tekfin, teçhiz ve teşyi gibi hizmetleri, taziye ziyaretleri gibi kederli ve zor zamanlarda da her an insanların yanında bulunmaları beklenmektedir.

Örneğin Onay'ın yaptığı araştırmada, yüz elli iki din görevlisi ile yaptığı mülakatlarda bu görevlilerin üç arabuluculuk, üç barışma, üç kişinin içkiyi bırakması, dört kişinin kumarı bırakması, bunalıma düştüğü için üç kişiyle özel olarak ilgilenilmesi ve bir kişiyi intihardan vazgeçirilmesi gibi çok önemli sosyal hizmetleri yerine getirdikleri tespit edilmiştir (Onay, 2007, s. 168).

Belirsizliklerin hâkim olduğu zor zamanlarda uçan kuştan medet uman, gördükleri en küçük umut ışığına sarılan insan, önceden bildiği, üstlendiği görevden dolayı güvendiği din görevlisinin ufak bir yardımını bile gördüğünde moral bulur (Yaprak, 2008, s. 58). Zorlukları aşabileceğine dair inancı artar. Bu inançla yeri geldiğinde kendisi de başkalarına yardım etmeye başlar. Bu tür örneklerin artmasıyla toplumda bir sinerji oluşur. Toplumsal dayanışma daha da artmış olur.

Yakın zamanda tecrübe ettiğimiz ve etkilerini daha hala yaşadığımız Covid-19 pandemisi sürecinde din görevlilerinin yaşadığı tecrübelerin araştırıldığı çalışmada da ilginç sonuçlara ulaşıldı (Gültekin, 2020). Bu süreçte din görevlilerinin özveriyle yaptıkları çalışmaların toplumda karşılık bulduğu ve önemsendiği görülmektedir. Mülakata katılan din görevlilerinin yaşadıkları tecrübelerin bir kısmını burada paylaşmakta yarar vardır:

K1A - ... Biz bu arada bir şey yaptık. Bizim bir cami grubumuz yoktu. Bir whatsapp grubu oluşturduk. Bunu kendimiz düşündük müftülüğün bir talebi olmadan. Otuz-otuz beş kişilik bir grup oldu. Ramazanda iftar duasını paylaştık. Sahurun bereketi ile ilgili paylaşımlarda bulunduk. "Din Görevlisi ile 365 Gün" kitabından paylaşımlar yaptık. Kısaca camide veremediğimiz hizmeti whatsapp grubu üzerinde verdik.

K1A - Bizi dışarıda gördüklerinde yüzlerinden bizi özlediklerini fark ettik. Bu özlem oluştu. Yani bizi görünce camiye hatırlıyorlar. Namazı hatırlıyorlar bizi gördükleri zaman.

K6A - Kitaptan tutun, gazete, fatura, aylığını çekme, yumurta alma.. Yani birçok işlerinde bize sordular, yardım istediler. Camiye gelmeyenlerden de telefon numaramızı öğrenip arıyorlar. Biz de taleplerini yerine getiriyoruz. Cemaate daha önce: "Apartmanınızda oturanlara telefonumuzu verin. İhtiyaçları olursa geliriz yardımcı oluruz." dedik. Onlarda arıyorlar.

K6B - Bakın, cemaatten faturalarını yatırdığım kişiler (Telefonunu gösteriyor. Ellinin üzerinde yatırılmış faturaları gösteriyor.) Ben de internet bankacılığı var. Cemaatimiz genel de yaşlı bunları bilmediği için bize de güveniyor. Namaz çıkışı kapıda bekletiyorlar beni, sırayla faturalarını internet üzerinde yatırıyorum. Cep telefonlarına da tek tek makbuzlarını gönderiyorum. Yani bu dönemde bu daha çok arttı. Bir de komşularımız, cami cemaatimiz, Alla rızası için yardımcı oluyoruz (Gültekin, 2020, s. 156).

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere toplumun din görevlilerinden beklentisinin sadece ibadetlerde kendilerine rehberlik yapmalarıyla sınırlı olmadığı, gündelik hayatın rutin işlerini sürdürürken veya beklenmedik durumlar ortaya çıkarken kendilerine yardımcı olmalarını ve işlerini kolaylaştırmalarını bekledikleri anlaşılmaktadır. Tutum ve davranışlarıyla din görevlilerini sevip saydıkları, onları görmekten memnuniyet duydukları ve zor zamanlarda dayanışma içerisinde olmalarının güven duygularını arttırdığı anlaşılmaktadır. Din görevlilerinin de insanlara hizmet etmekten büyük mutluluk duydukları, toplumumuzun mahalle kültürünün ve dayanışmasının güzel örneklerini sergiledikleri görülmektedir.

Sonuç

Toplumsal ve bireysel hayatta iki tür belirsizlik durumu yaşanabilmektedir. Bunlardan birincisi; Geniş bir zamana yayılarak uzun vadede oluşan, etkileri daha az ve hafif hissedilse de kronik huzursuzluklara sebep olabilen, üstesinden gelinmesi ve aşılması gereken belirsizlik durumlarıdır. Günümüzün modern ve postmodern yaşam biçimleri bu tür belirsizliklerin ortaya çıkmasına sebep olan temel faktörlerdir.

İkincisi; Olağandışı olaylara bağlı olarak aniden ortaya çıkan belirsizliklerdir. Afetler, salgın hastalıkları, savaşlar ve depremler gibi etkileri daha sert, şiddetli, yıkıcı, belirgin ve yoğun bir şekilde hissedilen durumlarda ortaya çıkmaktadır. Etkileri daha travmatiktir.

İnsanoğlu her türlü olumsuzluklar karşısında kontrolü elinde tutabilmek ve sorunların üstesinden gelebilmek için çaba gösterir ki bu çabalar başa çıkma kavramıyla ifade edilmektedir. Farklı başa çıkma yöntemleri içerisinde en etkili başa çıkma yollarından birinin dinî başa çıkma olduğu araştırmalarda tespit edilmiştir. Bu çerçevede, dinî motivasyonla birçok toplumsal belirsizlik sorunuyla baş edilmesi mümkün görünmektedir.

Zorluklar ve çaresizlikler, insan fitratında var olan inanma ve bir tanrıya sığınma duygusunu uyandırır. Bu tür durumlarda bir dinî uyanış ortaya çıkmakla birlikte bu uyanış, ilk başlarda hayatın bütün yönlerini kuşatacak şekilde bir dinî bilinçlenmeye vesile olmadığına da göz ardı etmemek gerekir. Sosyal hayatta inananların hem birbirlerine hem de ayırım yapmaksızın bütün insanlara destek olmaları ve darda kalanın yardımına koşmaları dinî uyanışın kalıcı hale gelmesinde önemli faktörlerdir. Kardeşlik, dostluk, ülfet, duygudaşlık, sempati, sevgi, ilgi ve yakınlık gibi kavramlar çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetler sosyal bağları kuvvetlendirdiği gibi inancı da pekiştirir.

Müslümanlar için dinî hayatın merkezi olan camiler, Allah'a ibadet ve topluma hizmet işlevi gören kutsal mekânlardır. Camiler, orada hizmet eden din görevlileri aracılığıyla fonksiyonlarını yerine getirirler. Bugüne kadar cami ekseninde ve din görevlisi desteğinde yapılanlara bakıldığında önemli işlerin yapıldığı görülmektedir.

Her mahalle hayatının odağında yer alan camiler, sakin bir hayatın yaşandığı güzel ve huzurlu anlarda olduğu gibi olağandışı durumların geliştiği zamanlarda da insanların ilk hatırladığı, sığındığı ve güvendiği mekânlar olmuştur. Afet ve savaş zamanlarında dayanışma için, kuraklık zamanlarında yağmur duası için, cenaze olduğunda eşe,

dosta ve akrabaya haber verip cenazenin kaldırılması için, farklı zorluklar karşısında maddi ve manevi destek aramak için her zaman caminin kapısı çalınmıştır. Toplumsal kriz durumlarında, ihtiyaç duyulan fiziki mekanların yetersiz kaldığı durumlarda cami ve müstemilatından yararlanma yoluna gidilmiştir.

Marmara depreminin olduğu ilk günlerden itibaren insanlar günlerce hatta haftalarca namaz kılmak ve dua etmek için kalabalıklar halinde camiye akın etmiştir. Covid-19 salgını sürecinde ülke genelinde kurulan Vefa Sosyal Destek Ekiplerinde çalışan din görevlileri, vatandaşlarımızın maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için kapılarını çalmıştır. Bizzat camiye gelen vatandaşlarımıza da din görevlileri elinden gelen destek ve yardımı esirgememişlerdir.

Din görevlilerinin cami içinde topluma verdiği hizmetlerin yanı sıra cami dışında da insanların iyi gününde ve kötü gününde başka birçok hizmetlerde bulunduğu görülmektedir. Çocuğa ad verme, sünnet merasimleri, dünür gitme, nişan, nikah, asker uğurlama ve iş yeri açma merasimi gibi insanların mutlu anlarına iştirak edip bu mutluluklarını paylaştıkları gibi, evde veya hastanede hasta ziyareti, vefat edenler olduğunda cenazelerini tekfin, teçhiz ve teşyi hizmetleri, taziye ziyaretleri gibi kederli ve zor zamanlarda da her an insanların yanında bulunmaktadırlar.

Buna göre, cami merkezli ve din görevlisi destekli sosyal hizmet çalışmalarının önemi bazen göz ardı edilse bile hem olağanüstü şartlarda hem de sıradan gündelik hayat şartlarında yapılan hizmetlerin çok önemli olduğu bugüne kadar yaşanan tecrübelerden anlaşılmaktadır. Camiler ve din görevlilerinin varlığı ve onların bütün topluma yönelik icra ettiği hizmetler, her türlü kısır çekilmelerin ötesinde, ülkemizin ve tüm toplumun ihtiyaç duyduğu hizmetler olarak düşünülmeli ve desteklenmelidir.

Kaynaklar

- Aktay, Yasin ve M. Emin Köktaş. (2007). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Aygün, Elif. (2021). Kur'an'da Din Kardeşliği Bağlamında Sosyal Desteğin Psikososyal Boyutları. *Journal of Analytic Divinity*, 5(1), s. 68-88.
- Bauman, Zygmunt. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. (İ. Türkmen, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beşirli, Hayati. (2007). Din, Kimlik İlişkisinde Kutsal Mekanların Rolü: Urfa Örneği. M. Eriş (Dü.) içinde, *Medeniyetler Beşiği Ortadoğu ve Şanlıurfa Uluslararası Sempozyum* (s. 177-183). Şanlıurfa: Seçil Ofset.
- Bilgin, Vejdi. (2017). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Toplumda Güven Ve Güvenlik Sorunu. F. Kurt (Dü.), *Hız Peygamber Ve Güven Toplumu Sempozyumu* içinde (s. 35-46). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bozkurt, Veysel. (2011). *Değişen Dünyada Sosyoloji*. İstanbul: Ekin Yayınevi.
- Can, Yücel. (2004). Durkheim ve Merton'ın Anomi Kuramları Bağlamında Cemaatten Cemiyete Türk Toplumuna. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 1(2), s. 95-105.
- Çapcıoğlu, İhsan. (2020). Pandemi, Post-Pandemi ve Yeni Dindarlık Modelleri. *TRT Akademi Dergisi*, 5(10), s. 81-88.
- Çapcıoğlu, İhsan. (2020). Pandemi Süreciyle 'Başa Çıkma'ya Yönelik Stratejiler. *Dini Araştırmalar Dergisi*(57), s. 271-274.

- Çapcıoğlu, İhsan ve Siddık Ağçoban. (2022). Pandemi Döneminde Cami Merkezli Din Hizmetlerine İlişkin Tespit, Beklenti ve Öneriler: Edirne Örneği. F. Kurt içinde, *Edirne Camileri ve Selimiye Sempozyumu* (s. 156-187). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Çapcıoğlu, İhsan ve Fatma Çapcıoğlu. (2016). Psiko-Sosyal Destek ve Manevi Bakım Uygulamaları: Budapeşte Örneği. B. Gerek içinde, *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım* (s. 37-69). Ankara: Grafiker.
- Çapcıoğlu, İhsan ve Emine Kaya. (2021). *Pandemi Döneminde Türkiye'de Dini Hayat Din Görevlileri Örneğinde Din Hizmetlerine Genel Bir Bakış*. Ankara: Diyanet Sen.
- Çiftçi, Adil. (2002). *Din ve Modernlik, Toplum Bilim Yazıları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Durkheim, Emile. (2013). *İntihar*. (Z. İlkelen, Çev.) İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Fırcıncı, Yusuf. (2021). Din Sosyal Psikolojisi Perspektifinden Toplumsal Patolojilerle Başa Çıkma Süreçleri Üzerine Değerlendirmeler. *Türk Din Psikolojisi Dergisi*(3), s. 59-89.
- Gerek, Bekir. (2016). *Dezavantajlı Gruplar Psiko-Sosyal ve Manevi Bakım*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Giddens, Anthony. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, Anthony. (2010). *Modernite ve Bireysel-Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum* (1 b.). (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- Gücenmez, Tuğba. (2022). Bauman'ın Özgürlük ve Belirsizlik Anlayışında İşsizlik ve Covid 19 Pandemisinin Etkileri. *Habitus Toplum Bilim Dergisi*, 3(3), 207 - 232.
- Gültekin, M. Bekir. (2020). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Din Görevlileri-Cami-Cemaat İlişkileri (Ankara/Yenimahalle Örneği). *Kocaeli İlahiyat Dergisi*, 4(2), s. 131-164.
- Gürsu, Orhan ve Salih Bayındır. (2021). Covid-19 Hastalığını Geçiren Sağlık Çalışanlarının Başa Çıkma Sürecinde Din Ve Maneviyat. *Turkish Academic Research Review*, 6(1), s. 180-220.
- Kahraman, Fatih. (2016). Zygmunt Bauman'da Toplum ve Toplumsal Düzen Kavramsallaştırması. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 395-404.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. (2005). İnsanın Çaresizliği ve Fıtratın Uyanışı. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 3(1), s. 61-90.
- Kaynak, İbrahim Hakkı. (2016). Dinlerde Kutsal Zaman Ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi SUTAD*(39), 443-455.
- Koç, Mustafa. (2019). Psikolojik Ve Pedago-Sosyo-Teolojik Açından Güven: Din Ve Değerler Psikolojisi Perspektifinden Analizler. F. Kurt içinde, *Kutlu Doğum Haftası "Hz. Peygamber Ve Güven Toplumu" Sempozyumu (28-30 Nisan 2017) Gaziantep*. (s. 47-78). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kolukırık, Suat ve Meyrem Tuna. (2009). Türk Medyasında Deprem Algısı: Marmara Depremi Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(28), 286-298.
- Kula, Naci. (2002). Deprem ve Dini Başa Çıkma. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*(1), 234-255.
- Ok, Betül. (2015). Gündelik Hayatta Caminin Yeri. *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi*, (s. 107-121). Kütahya.
- Okan, Nesrullah. (2021). Covid-19 Sürecinde Yaşanılan Olumsuz Duygularda Dini Başa Çıkma'nın Rolü. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi*(2), s. 359-380.
- Okumuş, Ejder. (2008). Olağanüstü Zamanlarda Din Hizmetleri - Diyarbakır Örneği-. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 8(2), 31-54.
- Onay, Ahmet. (2007). Cami Eksenli Din Hizmetleri. M. Bulut (Dü.) içinde, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu* (s. 258-276). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sağlık, Coşkun. (2019). Emile Durkheim'in Metodolojisi ve Sosyolojisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 449-480.
- Tan, Zeki. (2017). Farklılıkları Bir Arada Yaşatmada Camilerin Önemi ve Yeni Mabet Dilinin İnşası. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*(15), s. 119-120.
- Taş, Savaş. (2020). Emile Durkheim'in Sosyolojik Anlayışında Toplumsal İşbölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları, Din, Anomi ve İntihar. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 13(29), 442-449.
- Ünal, Vehbi. (2021). Maneviyata Duyarlı Sosyal Hizmet. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 25(2), s. 597- 618.
- Yaprak, Yaşar. (2008). Olağanüstü Hallerde Din Görevlilerinin Fonksiyonu. A. Çap (Dü.), *Olağanüstü Hallerde Din Hizmetleri* içinde (s. 55-68). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.